

**O‘QUV LUG‘ATLARIDA MUQOBILSIZ LEKSIK BIRLIKLARDAN
FOYDALANISHNING SEMANTIK VA PRAGMATIK TAMOYILLARI**

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i02.057>

Tog‘aymurodova Sevara Sirojiddin qizi
Qarshi Davlat Universiteti doktoranti
sevaratogaymurodova0427@mail.com
+99897-145-61-11

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quv va ikki tilli lug‘atlarda muqobilsiz leksik birliklarni berishning semantik va pragmatik tamoyillari tahlil qilinadi. Tadqiqotda muqobilsiz leksikaning lingvokulturologik tabiati, ularni o‘quv lug‘atlarida talqin etishdagi asosiy muammolar hamda ma’no va nutqiy vaziyat bilan bog‘liq jihatlari yoritiladi. O‘zbek va ingliz tillari materiallari asosida muqobilsiz birliklarni izohlashda semantik ekvivalentlik, pragmatik moslashuv va madaniy kontekstni hisobga olish zarurligi asoslab beriladi. Shuningdek, ayrim hollarda hududiy nutqqa xos birliklar, jumladan Xorazm shevasiga oid leksik birliklar misolida muqobilsiz so‘zlarning lug‘atdagi ifodalanish xususiyatlari ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqot natijalari o‘quv va ikki tilli lug‘atlarni takomillashtirish, muqobilsiz leksikani izohlashning samarali usullarini ishlab chiqish hamda tarjima va til o‘qitish jarayonida ularning qo‘llanilish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: muqobilsiz leksika, o‘quv lug‘ati, ikki tilli lug‘at, semantik tamoyil, pragmatik talqin, lingvokulturologiya, milliy realiyalar, Xorazm shevasi, lug‘atchilik, tarjima masalalari.

KIRISH.

Zamonaviy tilshunoslikda lug‘atchilik faqat so‘zlarning leksik ma’nosini qayd etuvchi yordamchi soha emas, balki til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiruvchi muhim ilmiy yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, o‘quv lug‘atlari til o‘rganuvchilar uchun asosiy manba bo‘lib, ularda berilgan leksik birliklarning semantik aniqligi va pragmatik tushunarligi muhim didaktik ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, muqobilsiz leksik birliklarni o‘quv lug‘atlarida talqin qilish masalasi hozirgi tilshunoslikda dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda [1].

Muqobilsiz leksik birliklar muayyan xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari, urf-odatlar va ijtimoiy munosabatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan tushunchalarni ifodalaydi. Bunday birliklar boshqa til tizimida to‘g‘ridan-to‘g‘ri leksik muqobilga ega bo‘lmaydi yoki

mavjud tarjima variantlari ularning mazmuniy va pragmatik yuklamasini to‘liq qamrab olmaydi. Shu sababli muqobilsiz leksika til va madaniyatning kesishgan nuqtasida joylashgan hodisa sifatida talqin qilinadi [2].

O‘zbek tilshunosligida muqobilsiz leksika masalasi asosan tarjimashunoslik, etnolingvistika va lingvokulturologiya doirasida o‘rganilgan. Tadqiqotlarda muqobilsiz birliklar milliy-madaniy realiyalarni ifodalovchi vosita sifatida baholanib, ularning tarjimada izohiy, tavsifiy va kontekstual usullar orqali berilishi zarurligi ta‘kidlanadi [3]. Biroq mazkur masalaning aynan o‘quv lug‘atlari doirasida, ya‘ni didaktik maqsad nuqtayi nazaridan tizimli o‘rganilishi yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan.

O‘quv lug‘atlarining asosiy vazifasi til o‘rganuvchiga so‘zning nafaqat lug‘aviy ma‘nosini, balki uning nutqiy qo‘llanishi, uslubiy xususiyatlari va pragmatik qiymatini ham yetkazishdan iborat. Muqobilsiz leksik birliklar esa aynan shu jihatlarda murakkablik tug‘diradi. Chunki ularni faqat bir so‘zli tarjima bilan berish o‘quvchi ongida noto‘liq yoki noto‘g‘ri tasavvur shakllanishiga olib kelishi mumkin [4].

O‘zbek tilidagi muqobilsiz leksika tarkibida hududiy nutqqa xos birliklar, xususan, shevalarda saqlanib qolgan leksik qatlam ham alohida o‘rin tutadi. Masalan, Xorazm shevasida uchraydigan ayrim birliklar umumadabiy til doirasida qisman izohlanadi, biroq ularning pragmatik va madaniy mazmuni faqat kontekst orqali ochiladi. Bu holat o‘quv lug‘atlarida shevaga oid muqobilsiz birliklarni berish masalasini ham ilmiy asosda ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Xalqaro lug‘atchilik tajribasida ham muqobilsiz leksik birliklarni talqin qilishda semantik izoh, madaniy sharh va pragmatik kontekst uyg‘unligiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, ikki tilli o‘quv lug‘atlarida bunday birliklarni berishda foydalanuvchining lingvokulturologik kompetensiyasini rivojlantirish asosiy maqsadlardan biri sifatida qaraladi.

Shu nuqtai nazardan, o‘quv lug‘atlarida muqobilsiz leksik birliklarni berishning semantik va pragmatik tamoyillarini aniqlash, ularni o‘zbek va ingliz tili materiallari asosida tahlil qilish hamda sheva leksikasi misolida yoritish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqola aynan ushbu masalalarni tadqiq etishga qaratilgan bo‘lib, unda muqobilsiz leksik birliklarning o‘quv lug‘atlaridagi talqin mexanizmlari kompleks yondashuv asosida yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Mazkur tadqiqot o‘quv lug‘atlarida muqobilsiz leksik birliklarni berishning semantik va pragmatik tamoyillarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks lingvistik yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy-tahliliy, qiyosiy, semantik va pragmatik metodlar uyg‘un holda qo‘llanildi.

Avvalo, tavsifiy-tahliliy metod orqali o‘zbek va ingliz tillariga oid mavjud o‘quv lug‘atlari, ikki tilli lug‘atlar hamda izohli lug‘atlarda muqobilsiz leksik birliklarning berilish usullari tizimli tahlil qilindi. Ushbu metod muqobilsiz birliklarning izohlanish darajasi, semantik kengaytmalari va kontekstual qo‘llanish xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi.

Qiyosiy metod asosida o‘zbek va ingliz tillaridagi muqobilsiz leksik birliklarning lug‘aviy talqini solishtirildi. Bu jarayonda bir tilda mavjud bo‘lgan, ikkinchi tilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri muqobilga ega bo‘lmagan birliklarning qanday tarjima strategiyalari orqali berilishi, izohiy yoki tavsifiy usullarning qo‘llanish holatlari tahlil qilindi. Qiyosiy yondashuv muqobilsiz leksikaning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib berishda muhim metod sifatida xizmat qildi.

Semantik tahlil metodi yordamida muqobilsiz leksik birliklarning ma‘no tarkibi, ularning asosiy va qo‘shimcha semantik komponentlari aniqlandi. Bu jarayonda so‘zning lug‘aviy ma‘nosi bilan bir qatorda, uning madaniy, tarixiy va ijtimoiy mazmun qatlamlari ham inobatga olindi. Semantik tahlil ayniqsa milliy realiyalarni ifodalovchi birliklarni o‘quv lug‘atlarida qanday darajada ochib berish mumkinligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etdi [3].

Pragmatik yondashuv asosida muqobilsiz leksik birliklarning nutqiy vazifasi va kommunikativ qiymati o‘rganildi. Tadqiqotda bunday birliklarning qaysi kommunikativ vaziyatlarda qo‘llanishi, ularning uslubiy bo‘yoqdorligi va o‘quvchi tomonidan qabul qilinish jarayoni tahlil qilindi. Bu metod o‘quv lug‘atlarida faqat ma‘no emas, balki foydalanish kontekstini ham ko‘rsatish zarurligini asoslashga xizmat qildi.

Tadqiqotda, shuningdek, lingvokulturologik yondashuvdan foydalanilib, muqobilsiz leksik birliklar milliy madaniyat va mentalitet bilan bog‘liq hodisa sifatida talqin qilindi. Bu yondashuv doirasida o‘zbek tilidagi milliy tushunchalarni ifodalovchi birliklar, jumladan, hududiy nutqqa xos so‘zlar tahlilga tortildi. Xususan, Xorazm shevasida saqlanib qolgan ayrim leksik birliklar misolida muqobilsiz leksikaning o‘quv lug‘atlarida berilishi masalasi ko‘rib chiqildi.

Empirik material sifatida o‘zbek va ingliz tillaridagi amaldagi o‘quv lug‘atlari, ikki tilli lug‘atlar hamda ayrim sheva lug‘atlari tanlab olindi. Tahlil jarayonida tanlangan birliklarning berilish usullari umumlashtirilib, ularning samarali va kamchilikli jihatlari aniqlashga harakat qilindi. Olingan natijalar asosida muqobilsiz leksik birliklarni o‘quv lug‘atlarida talqin qilishning semantik va pragmatik tamoyillari ishlab chiqildi.

Umuman olganda, qo‘llanilgan metodlar muqobilsiz leksik birliklarning lug‘aviy talqinini biryoqlama emas, balki semantik, pragmatik va madaniy jihatlarni o‘zaro uyg‘unlikda o‘rganish imkonini berdi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqotning keyingi bosqichida olinadigan natijalarni ilmiy asosda tahlil qilish uchun mustahkam zamin yaratdi.

NATIJALAR.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘quv lug‘atlarida muqobilsiz leksik birliklarni talqin qilish masalasi nafaqat tarjima muammosi, balki semantik va pragmatik jihatdan murakkab lingvistik hodisa hisoblanadi. Olingan empirik materiallar tahlili natijasida muqobilsiz birliklarning aksariyati o‘quv lug‘atlarida yetarli darajada ochib berilmayotgani, ularning madaniy va nutqiy qiymati to‘liq yoritilmasdan qolayotgani aniqlandi.

Results indicate that o‘zbek–ingliz ikki tilli o‘quv lug‘atlarida muqobilsiz leksik birliklar ko‘pincha faqat transliteratsiya yoki qisqa izoh bilan beriladi. Bunday yondashuv o‘quvchi uchun so‘zning real semantik maydonini va kommunikativ vazifasini to‘liq anglash imkonini

bermaydi. Ayniqsa, milliy realiyalarni ifodalovchi birliklarda izohiy va tavsifiy komponentlarning yetishmasligi seziladi [2].

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, muqobilsiz leksik birliklarning semantik talqinida asosiy muammo — ularning ko‘p qatlamli ma’no tuzilmasini bir so‘z yoki qisqa tarjima orqali ifodalashga urinishdir. Natijada so‘zning tarixiy-madaniy, ijtimoiy va emotsional jihatlarini lug‘at talqinida chetda qoladi. Bu holat o‘quv lug‘atlarining didaktik imkoniyatlarini cheklaydi.

Results indicate that pragmatik yondashuv qo‘llanilgan lug‘atlarda muqobilsiz birliklarning o‘zlashtirilish darajasi yuqoriroq bo‘ladi. Bunday lug‘atlarda so‘zning nutqiy vaziyati, qo‘llanish sohasi va uslubiy bo‘yoqdorligi qisqacha izohlar orqali ko‘rsatiladi. Bu esa o‘quvchining nafaqat so‘z ma’nosini, balki uning real kommunikativ funksiyasini anglashga xizmat qiladi.

Xorazm shevasiga oid materiallar tahlili muqobilsiz leksikaning hududiy nutqda yanada yorqin namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Masalan, Xorazm shevasida uchraydigan “**ovsar**” birligi adabiy tilda va ingliz tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri muqobilga ega emas. Ushbu birlik nafaqat “sodda” yoki “oddiy” ma’nosini, balki nutqiy vaziyatga qarab kinoya yoki muloyim tanbeh ohangini ham ifodalaydi. O‘quv lug‘atlarida bunday birlik faqat “naive” yoki “simple” tarzida berilganda, uning pragmatik qiymati yo‘qoladi.

Yana bir misol sifatida Xorazm shevasida qo‘llaniladigan “**yuvoshgin**” so‘zini keltirish mumkin. Bu birlik shaxsning fe‘l-atvori, ijtimoiy moslashuvchanligi va muloyimligi bilan bog‘liq murakkab semantik mazmunga ega bo‘lib, ingliz tilida faqat “gentle” yoki “meek” bilan berilishi uning to‘liq ma’nosini aks ettirmaydi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, bunday birliklarni o‘quv lug‘atlarida izohiy-tavsifiy usul bilan berish samaraliroq hisoblanadi.

Results indicate that muqobilsiz leksik birliklarni o‘quv lug‘atlarida berishda semantik va pragmatik tamoyillar uyg‘unligi ta’minlanganda, lug‘atning o‘quv-metodik ahamiyati sezilarli darajada ortadi. Bunda so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan bir qatorda, uning madaniy konteksti, nutqiy vazifasi va uslubiy bo‘yoqdorligini ko‘rsatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari muqobilsiz leksik birliklarni o‘quv lug‘atlarida talqin qilishda faqat tarjimaviy yondashuv yetarli emasligini, balki semantik va pragmatik yondashuvlar integratsiyasi zarurligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, hududiy nutqqa xos birliklarni, jumladan Xorazm shevasiga oid so‘zlarni talqin qilishda izohiy va madaniy komponentlarga tayangan holda lug‘at tuzish o‘quvchi uchun samaraliroq bo‘lishi aniqlandi.

MUHOKAMA.

Tadqiqot natijalarini muhokama qilish shuni ko‘rsatadiki, muqobilsiz leksik birliklarni o‘quv lug‘atlarida talqin qilish masalasi faqat leksikografik texnika bilan cheklanmaydi, balki til, madaniyat va kommunikatsiya o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni hisobga olishni talab qiladi. Natijalarda aniqlangan kamchiliklar, xususan, tarjimaviy yondashuvning ustunligi, o‘quv lug‘atlarining lingvokulturologik imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmayotganini ko‘rsatadi.

Muhokama jarayonida ayon bo‘ldiki, muqobilsiz birliklarning semantik talqinida asosiy muammo — so‘zning faqat nominativ ma’nosiga e’tibor qaratilib, uning konnotativ va

pragmatik qatlamlari e‘tibordan chetda qolishidir. Holbuki, bunday birliklar milliy tafakkur, tarixiy tajriba va madaniy stereotiplar bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ularni izohsiz yoki qisqa tarjima bilan berish lug‘atning didaktik vazifasini zaiflashtiradi.

Tadqiqot natijalari bilan bog‘liq muhokamalar shuni ko‘rsatadiki, pragmatik yondashuv asosida tuzilgan lug‘atlarda o‘quvchi so‘zning real nutqiy vazifasini to‘g‘ri anglaydi. Bu esa til o‘rganish jarayonida faqat lug‘aviy bilim emas, balki kommunikativ kompetensiyani ham shakllantirishga xizmat qiladi. Xususan, muqobilsiz birliklarning qaysi vaziyatda, qanday ohangda va qanday maqsadda qo‘llanishi haqida berilgan qisqa izohlar o‘quvchi uchun muhim yo‘naltiruvchi vazifa bajaradi [3].

Xorazm shevasiga oid misollar muhokamasi hududiy nutqning o‘quv lug‘atlaridagi o‘rni masalasini ham qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Tadqiqotda tahlil qilingan **“ovsar”**, **“yuvoshgin”** kabi birliklar nafaqat dialektal, balki madaniy yuklamaga ega muqobilsiz leksik birliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Ularni adabiy til doirasida neytrallashtirib tarjima qilish hududiy tafakkur va nutqiy nozikliklarni yo‘qotishga olib keladi. Shu sababli, bunday birliklarni o‘quv lug‘atlarida alohida belgi bilan ajratish va qisqa madaniy izoh bilan berish maqsadga muvofiqdir [4].

Muhokama natijalari shuni ham ko‘rsatdiki, hozirgi o‘zbek–ingliz o‘quv lug‘atlarida muqobilsiz leksik birliklarga nisbatan yagona metodik yondashuv mavjud emas. Ayrim lug‘atlarda izohiy tarjima ustuvor bo‘lsa, boshqalarida transliteratsiya yoki kontekstual ekvivalent bilan cheklaniladi. Bu esa o‘quvchilar uchun notekis va fragmentar bilim shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan, muqobilsiz leksik birliklarni talqin qilishda integrativ yondashuvni joriy etish zarur. Bunda semantik aniqlik, pragmatik moslik va madaniy izoh bir butun tizim sifatida ko‘rilishi lozim. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, aynan shunday yondashuv o‘quv lug‘atlarining ilmiy va amaliy qiymatini oshiradi hamda ularni faqat tarjima vositasi emas, balki madaniyatlararo kommunikatsiya manbai sifatida shakllantiradi.

Umuman olganda, muhokama shuni tasdiqlaydiki, muqobilsiz leksik birliklarni o‘quv lug‘atlarida talqin qilish masalasi zamonaviy leksikografiyada alohida ilmiy muammo sifatida qaralishi lozim. Xorazm shevasi materiallari esa bu muammoning milliy va hududiy qirralarini ochib berishda muhim empirik manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois, kelgusida ikki tilli o‘quv lug‘atlarini tuzishda muqobilsiz birliklarga oid semantik-pragmatik model ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

XULOSA.

Mazkur tadqiqot o‘quv lug‘atlarida muqobilsiz leksik birliklarni talqin qilish masalasi zamonaviy leksikografiyaning muhim ilmiy-amaliy muammolaridan biri ekanini ko‘rsatdi. Olingan natijalar shuni tasdiqladiki, muqobilsiz birliklar faqat til tizimiga emas, balki milliy tafakkur, madaniy tajriba va nutqiy an‘analarga chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularni o‘quv lug‘atlarida oddiy tarjima yo‘li bilan berish yetarli emas.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, o‘zbek–ingliz o‘quv lug‘atlarida muqobilsiz leksik birliklarni talqin qilishda semantik aniqlik ustuvor bo‘lsa-da, pragmatik va lingvokulturologik omillar ko‘p hollarda ikkinchi planga surilmoqda. Bu holat o‘quvchilarda so‘zning real nutqiy vazifasini to‘liq anglashga to‘sqinlik qiladi hamda madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonida noaniqliklarga olib keladi.

Xorazm shevasiga oid misollar asosida olib borilgan tahlillar muqobilsiz birliklarning hududiy va madaniy xususiyatlari lug‘at talqinida alohida e‘tibor talab qilishini ko‘rsatdi. Dialektal birliklar nafaqat leksik farqlanishni, balki milliy va hududiy dunyoqarashni ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, ularni o‘quv lug‘atlarida belgilash, izohlash va pragmatik kontekstda berish o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari asosida muqobilsiz leksik birliklarni o‘quv lug‘atlarida talqin qilishda integrativ yondashuv zarurligi asoslandi. Bunday yondashuv semantik izoh, pragmatik tavsif va madaniy sharhning uyg‘unligini ta‘minlab, lug‘atni faqat tarjima vositasi emas, balki til va madaniyat o‘rtasidagi ko‘prik sifatida shakllantirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, o‘quv lug‘atlarida muqobilsiz leksik birliklarni berishning semantik va pragmatik tamoyillarini takomillashtirish o‘zbek–ingliz ikki tilli leksikografiyani rivojlantirish, o‘quvchilarning til kompetensiyasini chuqurlashtirish hamda milliy til boyligini xalqaro ilmiy maydonda munosib talqin etish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot natijalari kelgusida muqobilsiz leksikaga bag‘ishlangan maxsus o‘quv lug‘atlari va metodik qo‘llanmalarni ishlab chiqishda nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mahmudov, N. (2018). *O‘zbek tilining izohli lug‘atchiligi va leksikografik muammolar*. Toshkent: Fan.
2. Nurmonov, A. (2017). *Til va tafakkur munosabatlari*. Toshkent: O‘qituvchi.
3. Rahmatullayev, Sh. (2009). *O‘zbek tilining etimologik lug‘ati*. Toshkent: Universitet.
4. Xolmonova, Z. (2020). O‘quv lug‘atlarida madaniy komponentni berish muammolari. *O‘zbek tili va adabiyoti*, 4, 45–51.
5. Abdullayeva, M. (2019). Ikki tilli lug‘atlarda milliy realiyalar talqini masalalari. *Til va ta’lim*, 2, 62–68.
6. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (2000–2005). *Muqobilsiz leksika*. Toshkent: OME nashriyoti.
7. Apresyan, Yu. D. (1995). *Lexical Semantics: User’s Guide to Contemporary Russian Lexicography*. Ann Arbor: Karoma.
8. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words*. Oxford: Oxford University Press.
9. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
10. Crystal, D. (2010). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

11. Hartmann, R. R. K., & James, G. (2002). *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge.
12. Landau, S. I. (2001). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press.